

Türküstan

www.turkustan.az

Aydın Mədətoğlu
Qasimli
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bütün dünyada müsəlman Türklerin birliyinə çalışan, nəşr etdirdiyi "Tərcümən" qəzeti ilə bu ideyanın gerçikləşməsinə xidmət edən, "Dildə, fikirdə və işdə birlik" ideyasının müəllifi, Türk dünyasının milli iftixarı İsmayıbəy Qaspıralının (1851-1914) bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatının gelişməsində məstəna xidmətləri olmuşdur.

Qızıl Orda İmperatorluğu parçalandıqdan sonra Hacı Girayın başçılığı ilə yaradılan Kırım Xanlığı 1534-cü ilə qədər müstəqil, XVIII əsrin sonuna qədər Osmanlı İmperatorluğunun tərkibində, 1783-cü ildən isə çar Rusyasının müstəmləkəsinə çevrilərək Türkiye Türkleri ilə bütün siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələri tamamilə kəsilmiş, XIX əsrin II yarısına qədər Kırım Türkleri bir durğunluq dövrü yaşamışdır. Rusların Kırımı işgal etdiyi illərdən başlayaraq Kırım Türklerini xristianlaşdırma siyasetine qarşı çıxan Kırım Tatarları müsəlmanişa və xüsusi "Təsəvvüf fəlsəfəsi"nə dayanaraq "Nəeqibəndi" və "Veyisi" təriqətlərinə bağlanaraq din ilə bərabər "Milletçiliyə" sarılmış, Macar alimi Rasonyinin yazdığı kimi "Kafir rusların boyunduruğundan qurtulmağa çalışmışlar" (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara. 1971. səh.275).

Ruslar həmçinin Türk birliyini pozmaq və müsəlman Türkleri xristianlaşdırmaq məqsədilə Rusiya İmperatorluğu tərkibindəki Türk bölgələrində Rusiyaya xidmət edəcək müəllim yetişdirmək üçün açıqları seminariyalar 40-50 ildən artıq Kırımda da davam etmişdi. Öncələri bu fəaliyyət Kırım və digər Türkler üçün zərəri görünən də, bu seminariyalarda rus missionerləri əvəzinə milliyətçi gənc müəllimlər yetişmiş, bu seminariyalardan məzun olan Türk gəncləri yerli Türkçelərdə əsərlər yazmağa, qəzət və jurnallar buraxmağa və beləliklə də Türk gənclərini milli ruhda yetişdirməyə başlamışdır.

Çar Rusyasının açıldığı "Tatarskaya şkola" adlı missioner yetişdirmə məktəblərindən bir sıra Türk ziyalıları ilə yanaşı Rəşid Mediyyev, İlyas Mirzə Borqanski, Osman Akçokraklı, Hüseyn Şamil Toktarqazi, Həsən Çergeyev və b.kimi milli Kırım Türk ziyalıları, Mithaf Rifatov, Osman Zatov, Xəlil Çapcaqçı və b. kimi inqilabçılar çıxmışdı.

Bu dövrdə həmçinin İstanbul-

Dildə, Fikirdə, İşdə birlik carcısı İsmayıbəy Qaspıralı

da təhsil alan Cəfər Seyid Əhməd Kırımrı, Həsən Səbri Ayvazov, Cəmil Germəncikli və b. kimi ziyalıların da Kırım Türk gənclərinin milli ruhda yetişməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısından başlayaraq Kırım Türkleri arasında bir canlanma başlamışdı ki, bu canlanmadə Əbdürəhman Kırım Xacə və Əbdürəfi Bodanskinin mühüm əməyi vardır. Bu şəxslər mədrəsələrdə dini təhsilə yanaşı, dünyəvi elmlərin də tədris edilməsinə çalışmışlar. Rus dili ilə yanaşı ana dilinin öyrənilməsinə də önəm verən bu ziyalılar "Rusca-Kırım Tatarca". "Kırım Tatarca-Rusca" sözlükler ve "Danışq kitabı" hazırlayaraq nəşr etdirmişlər. "Akyar Mührəbəsi"ndən sonra Kırımda ədəbi və elmi çalışmalar XIX əsrin sonlarından başlayaraq Həsən Nuri və İsmayıbəy Qaspıralı kimi geniş və dərin məlumatlı ziyalılar tərəfindən davam etdirilmişdi.

Türkçə, ərəbcə, farsça və fransızcanı mükəmməl bilmən Həsən Nuri İsmayıbəy Qaspıralıya xalqı savadlandırmaq üçün qəzət çıxarmağı təklif etmişdi. İstanbul, Paris və Moskvada təhsilini tamamlamış, "Tonquç" qəzeti çıxaraq qəzetçilikdə xüsusi təcrübə qazanmış İsmayıbəy Bəy də Həsən Nuri ilə birgə bütün rəsmi əngəllərə, zorakılıqlara baxmayaq 10 aprel 1883-cü ildə, yəni Kırımlı Rusiyaya birləşdirilməsinin 100 illiyi dövründə Baxçasarayda "Tərcümən" adlı qəzəti çıxarmağa nail olmuşdu. "Tərcümən" qəzeti "Əkinçi"dən sonra çar Rusiyası ərazisində nəşr edilən ikinci Türkçə qəzeti idi.

Gənc yaşılarından "Türkçülük" hərəkatına qoşulan İsmayıbəy Qaspıralı 1872-ci ildə İstanbula gəlmış, təkrar Kırıma dönlərək 1878-ci ildə Baxçasaray Bələdiyyə sədri olmuşdur. "Rusiya Müsəlmanları" adlı bir risale yazaraq çar Rusiyasının müstəmləkəsində olan Türkleri oyandırmağa çalışan İsmayıbəy Qaspıralı xalqı savadlandırmaq və Türk xalqları arasında həmşəlik yaratmaq məqsədilə dil məsələsini bütün ictimai sahələrdəki inkişafın təməli olaraq qəbul etmiş, dildəki yabançı ünsürləri təmizləyərək bütün Türkler üçün bir ədəbi dil meydana gətirməye, bu dilin yalnız alımların, ziyanın, mütəxəssislərin deyil, Əindən İstanbulda qədər hər bir

Türkün anlayacağı şəkildə olmasına səy göstəmiş, bütün Türk boyları arasında sosial, siyasi və iqtisadi birlik yaratmağa çalışmışdır.

İsmayıbəy Qaspıralı 1881-ci ildə rusca nəşr etdirdiyi "Rusya Müsəlmanları" adlı əsərində göstərirdi ki, "Asiya və Avropanın bir qismində sakın olan böyük bir millet – Türk Tatar milleti var. Bu millet dağınıq, parçaparça, zəif, digər Avropa millətlərinə nisbətən elm, sərvət və mədəniyyətcə çox geridə qalmışdır. Belə davam etsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun ola-

məhv olmaqdan qurtarmaq üçün yollar axtarmış və bütün həyatını bu işə sərf etmişdi.

İsmayıbəy Qaspıralı Şeyx Cəmaləddin Əfqanının "Islam Birliyi" ideyasını qəbul etmiş, onu dünyadaki müsəlman Türk-lərə tətbiq etməyə çalışmışdı. Onun İslama baxışı məşhur Türkçü Yusuf Akçurmanın da yazdığı kimi "Milli həyata fayda dərəcəsi ilə bağlıdır. O, XIX əsrin sonlarına doğru İslam Şərqi orasında-burasında yetişən yenilikçilərin mübarizələrini məqsədina uyğun bilir, "Islam müsəlman xalqlarının ayrıılıqlarını redd

və Türkiyəyə qədər yayılmış, hətta Macaristanda belə özüne xeyli tərəfdar qazandırmışdı. Rusiyada rus şovinizmi və "Panslavyanizm"inə qarşı Rusiyadakı Türk ziyalıları və açıq görüşlü din adamları "Türkçülük" və "Turancılığ"ı özləri üçün mədəni və siyasi-ideoloji doktrina kimi qəbul etmişdilər. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirler ki: "Turancılıq" şüurlu olaraq Rusiyadakı Türkler arasında da ha geniş vüsət almışdı. Bu ideyanın bir çox əsasları İsmayıbəy Qaspıralı tərəfindən təsdiq edilmiş və tətbiqinə başlanılmış-

raq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır" (İqtibas Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" kitabından götürülmüşdür – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992. səh.21).

İsmayıbəy Qaspıralıda milli hissən, milli şurun oyanmasında rus şovinisti Katkovun Türkələyinə yazmış olduğu məqalə və kitabların təsviri olmuş, rus "Panslavyanizm"nə qarşı təpki və dirişişin nəticəsi kimi "Türkçülük" və "Panturanizm" ideologiyası formalşmışdı. İlk yazılarını İstanbulda olarken yazaraq Moskva və Peterburqda rus qəzətlərində çap etdirən İsmayıbəy Bəy nehayət 45 səhifəlik "Russko-e Musulmanstvo" adlı silsilə yazıları ilə mənsub olduğu millətin yalnız Tatarlardan deyil, bütün dünyadakı Türklərdən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüştə, Asiya və Avropada yaşayan Türklerin vahid bir millət kimi dildə, fikirdə və işdə birliyi ideyasını gündəmə gətirmiş, Türk-Tatar millətini

edir" – kimi əsas fikirləri qəbul edir və "Səadət vaxtı"ha dönüş iddiası ilə ortaya çıxan "Yeni İslamlığı" millətdəşləri arasında yaymağa çalışırdı. Bu yolda çalışmalarının ən mükəmməl örnəyi "Darür-rahət Müsəlmanları" adlı gözəl risaləsidir. (Bax: Akçura Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul. 1990. səh.73).

Ümumiyyətə, Qaspıralı İslami çağdaş bir şəkildə anlatmağa səy göstəmiş, nəzəriyyə şəklinde irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bütün həyatı boyu həyata keçirməyə çalışmış, "Türkçülük" və "Turancılıq" ideyasının ən mərkəzi simalarından biri olmuşdur. Ona görə də İsmayıbəy Qaspıralı bütün dünya Türkleri özünüňü saymışlar. Ümumiyyətə, "Türkçülük" və xüsusi "Turancılığ"ın bütün Türk qövmlərini içəre alan böyük bir cərəyan halına gəlməsində çar Rusiyasındaki Türk ziyalılarının böyük xidmeti olmuşdur.

İsmayıbəy Qaspıralı ilə başlayan bu cərəyan genişlənərək Qazax, Azərbaycan, Türküstən

di. (Bax: Cafer Seyid Ahmed Kırımer. Qaspıralı İsmayıbəy. İstanbul. 1934).

İsmayıbəy Qaspıralının "Türkçülük" və "Turancılığ"ının əsasında onun Türk-Tatarlar üçün ana dilində Avropa tipli məktəblər açması, tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, elmi ədəbiyyatların yazılıması, qəzət və jurnalların nəşri, Türk-Tatarların yeni elm, texnologiya və sənətərə yiyələnmələri dayanır. Bütün bunların yollarını İsmayıbəy nəşr etdirdiyi "Şimal Türkərinin ilk bahar çiçəyi" (Yusuf Akçura) olan anadilli "Tərcümən" qəzətində göstərmiş, bütün Türkleri bir küll halında götürərək onları ortaç və təmiz bir Türk dili ətrafında birləşdirmək istəmiş, bütün dünyadakı Türklerin dildə, fikirdə və işdə birliyini təmin etmək üçün konkret olaraq ibtidai və orta məktəblərdə Türk dilinin tədrisine dair "Program" hazırlamışdır.

(ardı gələn sayıımızda)

Oxu, oxut, abune ol!